

УДК 159.922.84

ТИТОВ Іван Геннадійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ШАПОВАЛ Марина Олександрівна

*студентка психолого-педагогічного факультету
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

**ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ
ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ**

Стаття присвячена проблемі світогляду особистості в юнацькому віці. Окреслюються напрямки психологічного дослідження світогляду в контексті психології та зазначається специфіка якісного підходу до його вивчення. Подано аналіз результатів дослідження світоглядних уявлень хлопців та дівчат юнацького віку, які стосуються тлумачення сутності людини; ставлень до природи, інших людей, суспільства; поглядів на учіннево-професійну діяльність; смислів та переживань, пов'язаних з екзистенційними проблемами.

Ключові слова: *світогляд, якісне дослідження, світоглядний дискурс, смисл, юнацький вік.*

Постановка проблеми. В останні роки у психології спостерігається посилення інтересу до проблеми світогляду, яка є однією з центральних у дослідженні психологічних механізмів функціонування внутрішнього світу людини, життєвого самовизначення особистості, ціннісно-нормативної регуляції поведінки (Г. Є. Залеський, Д. О. Леонтьєв, Н. О. Менчинська та інші). Однак, незважаючи на змістовну, перш за все філософську, традицію у вивченні світогляду (Р. А. Арцишевський, М. Г. Ашманіс, Є. К. Бистрицький, В. П. Іванов, Г. Ф. Усольцева та інші), його психологічний зміст і досі залишається недостатньо розкритим. Крім цього, залишається відкритою проблема методології психологічного дослідження світогляду особистості. Й хоча на сьогодні психологи

© І.Г. Тітов, М.О. Шаповал, 2018
orcid.org/0000-0002-5529-1568
orcid.org/0000-0001-6871-1245

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1342349>

використовують достатньо багатий арсенал експериментальних, психометричних, проєктивних та ін. методів, усе більше спеціалістів погоджуються з тим, що психологічне вивчення світогляду потребує міждисциплінарної парадигми, котра б інтегрувала існуючі підходи до дослідження цього складного феномену. Однією зі складових такої парадигми стає методологія «якісних досліджень», що ґрунтуються на використанні глибинних інтерв'ю та польових спостережень, аналіз переживань та дискурсів, способів розуміння та тлумачення світу. Необхідність вирішення вказаних проблем і зумовлює *актуальність* пропонованого емпіричного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнюючи наявні у філософській та психологічній літературі дефініції поняття «світогляд» (Мировоззренческая культура..., 1986; Леонтьев, 2000; Леонтьев, Моспан, 2017; Швалб, 2015), будемо виходити із розуміння останнього як системи генералізованих та суб'єктивно ціннісних уявлень людини про найзагальніші властивості та закономірності, притаманні об'єктам та явищам дійсності, їх взаємовідношенням, а також діяльності та взаємостосункам людей. У світогляді виражаються сповідувані людиною смисложиттєві переконання та ідеали, життєві позиції та настанови, погляди та ціннісні орієнтації, котрі являють собою квінтесенцію її соціокультурного досвіду та є наслідком її теоретичного й духовно-практичного освоєння дійсності (Тітов, 2011). Як ядерні компоненти образу світу (Тітов, 2016) світоглядні уявлення, утворюючи нормативно-рефлексивний вимір свідомості людини, не лише визначають «загальну мотиваційну основу поведінкової спрямованості, але й детермінують процес формування типу мислення, тобто стають провідною інтенцією мислення індивіда» (Швалб, 2015, с.33).

Семіотичний характер світоглядних генералізацій, їхня ціннісно-смилова насиченість, здатність об'єктивуватись у мовленні і надалі вбудовуватись у різного роду вербальні структури (тексти, дискурси, наративи тощо) дозволяє здійснити конкретно-психологічне дослідження світогляду шляхом застосування якісних, описово-інтерпретативних діагностичних процедур (Бусыгіна, 2013; Улановский, 2009), завдяки яким уможливлується реконструкція онтологічних, гносеологічних, етичних, ціннісних та ін. основ світоглядної свідомості особи. У

здійсненні такої якісної реконструкції світоглядних уявлень осіб юнацького віку, ґрунтованої на аналізі їхніх суб'єктивних звітів, й полягало основне завдання даної розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Задля реалізації поставленого завдання нами на вибірці, що складалася з 15 юнаків та 15 дівчат віком від 18 до 24 років, була проведена серія з напівструктурованих інтерв'ю (Квале, 2003), тривалість кожного з яких варіювалася від 40 до 60 хвилин. Схема інтерв'ю містила блоки питань за такими темами: 1) сутність людини; 2) відношення «людина-природа»; 3) соціальні ставлення (уявлення про відносини «людина – інші люди; суспільство»); 4) учіннево-професійна діяльність; 5) ставлення до екзистенційних проблем (сенс та мета життя, ставлення до смерті, можливість впливати на власну долю, переживання релігійного досвіду тощо). Дотримуючись при проведенні кожного інтерв'ю послідовності та загальної логіки сформульованих питань, ми, залежно від перебігу розмови та характеру відповідей респондентів, просили їх розповісти про щось докладніше, ставили додаткові питання, уточнювали певні формулювання тощо. При цьому ми виходили зі своєрідних *етичних принципів якісних досліджень*: повага до переконань респондентів; урахування соціокультурного контексту життя; уникнення інтерпретацій, котрі можуть зашкодити досліджуванім; утримання від висловлювань з експертної позиції, позиції людини, яка знає більше, ніж повідомляють досліджувані; відкрито-неупереджений характер дослідження, виключення будь-яких конотацій, які можна проінтерпретувати як прояв симпатії або антипатії; розгляд самих досліджуваних як експертів власного життя (Улановский, 2009).

Усі отримані інтерв'ю транскрибувалися відповідно до загальних правил транскрипції даних інтерв'ю (Квале, 2003). Після попереднього перегляду кожного інтерв'ю з метою ознайомлення з його основним змістом здійснювалася (1) розмітка тверджень – виокремлення значущих, завершених за смыслом висловлювань, що стосувалися світоглядних уявлень досліджуваних. Цим твердженням присвоювалися умовні назви-коди (2), котрі відображали та резюмували їх основний зміст зі збереженням слів та формулювань самих респондентів. На наступному етапі подібні твердження у кожній групі досліджуваних (окремо дівчат та хлопців) групувалися в більш

загальні – базові – категорії (3), котрі в подальшому змістовно оброблялися, узагальнювалися та інтерпретувалися (4). Як приклад описаних процедур наведемо фрагменти аналізу теми «Ставлення до екзистенційних проблем» у вибірці хлопців (табл. 1).

Таблиця 1
Аналіз теми «Ставлення до екзистенційних проблем»
(вибірка хлопців)

Категорія	Код	Твердження
Сенс життя – у щасті, самореалізації та задоволеності життям	Щастя	Людина живе для того, аби бути щасливою . Треба прагнути щастя та робити все можливе, аби прожити сповнене щастям і радістю життя.
	Задоволення	Сенс життя – жити в радість : задовольняти свої фізіологічні, матеріальні, духовні потреби, втілювати власні бажання. Прожити своє життя «класно», у власне задоволення , оскільки життя одне. Отримувати нові відчуття, максимально насолоджуватись життям і просто жити «на повну».
	Джерело щастя – люди та матеріальний достаток	Щасливою людину можуть зробити інші люди (насамперед рідні та друзі), їхні дії, слова, а також матеріальні речі, гроші . Людина живе для того, щоб отримувати задоволення від спілкування з іншими – це робить всіх щасливими. Але і без грошей важко уявити собі нормальне, повноцінне життя.
	Саморозвиток, самореалізація	Важливим у житті є саморозвиток і самореалізація , щоб залишити по собі слід для майбутніх поколінь. Лише в такий спосіб можна пізнати себе, зрозуміти своє місце в світі, своє покликання.

Продовження таблиці 1

Категорія	Код	Твердження
Людина сама творить свою долю	Доля зумовлена власними вчинками	Доля не впливає на життя людини, адже все залежить насамперед від неї самої , її бажань, цілей, прагнень, дій, старань та зусиль, яких вона докладає.
	Людина здатна впливати на долю	Людина сама вирішує свою долю, впливає на неї. Доля – це те, що людина вчинила в минулому, і те, що стало теперішнім, тому все зроблене людиною є її доля. Людина сама творить свою долю.
Інбуття в інших людях	Біологічна смерть неминуча та природня	Смерть являє собою кінець біологічного життя, уникнути якого не можливо. Людина безсила перед обличчям смерті. Нічого вдіяти з цим не можливо – це природний, закономірний і незворотний процес. Смерть – це крапка, все, що залишається – лише бездиханне тіло.
	Життя після смерті в спогадах людей	Смерть – це лише початок іншого життя . Людина продовжує жити після смерті в пам'яті, спогадах інших людей, рідних, близьких, нащадків.
«Пасивна» релігійність	Віра в існування надприродного	Існує Бог та існує душа . Я в це вірю . Бог – це шлях до себе, до самопізнання. Бог відчиняє нам двері до правильного, морального життя.
	Другорядність релігії	Релігія не відіграє в моєму житті головної ролі . Вона посідає другорядне місце та не є надто важливою для мене, адже сучасний світ вимагає від людини насамперед віри в саму себе, власні сили, змушує спиратись лише на себе.

Інтерпретація результатів якісного дослідження дозволила виявити деякі особливості світоглядних уявлень досліджуваних про *сутність людини*. Обстоюючи ідеї *еволюціонізму* в питанні походження людини, респонденти визначають її як *складну біосоціальну істоту*, якісно своєрідна природа якої, на думку хлопців, визначається здатністю «мислити», «переживати», «уявляти» та «діяти», а з точки зору дівчат – «неповторним поєднанням внутрішніх якостей» та «унікальною єдністю особистісних рис». При цьому атрибутивними властивостями людини хлопці здебільшого вважають розвинені *вольові* («відповідальність», «врівноваженість», «цілеспрямованість», «наполегливість», «завзятість» тощо), а дівчата – *позитивні моральні* («доброта», «чесність», «справедливість», «відкритість», «щирість», «товариськість» та ін.) *якості*. Також хлопці переконані в тому, що *людина здатна змінюватися* протягом життя» під впливом «оточення» та «власних зусиль», в той час, як дівчата наголошують на *«відносній незмінності, сталості людської природи»*.

Подібні розбіжності у трактуванні істотних проявів людини з яскраво вираженою ідеалізацією та переоцінкою значущості її окремих якостей є типовими для осіб юнацького віку та здебільшого пов'язані з індивідуально-варіативними способами рефлексивного вироблення «власної моделі особистості, за допомогою якої вони визначають своє ставлення до себе та інших» (Сапогова, 2005, с.352). Саме метафори *ідеальної людини, еталонної особистості*, що часто зустрічаються в текстах інтерв'ю, можуть слугувати загальними категоріями для опису психологічного змісту таких суб'єктивних моделей. «Людина повинна бути відповідальною, вихованою, цілеспрямованою, справедливою. Це – своєрідний взірєць, ідеал, якого треба прагнути кожному аби жити щасливо» (протокол №7).

Інша тема, що превалює в протоколах, – *принципова здатність людини керувати своїм життям, активно впливати через здійснювані вільні та відповідальні вибори на власне майбутнє*. Переважна більшість досліджуваних має спільну переконаність у тому, що людина «сама несе відповідальність за своє життя», котре залежить, в першу чергу, «від неї самої»: її «прагнень» та «бажань», «цілей» та «зусиль», які вона докладає

для досягнення цих цілей, «дій» та «вчинків», «досвіду», «знань» та «особистісних якостей». «Людина є режисером того, що відбувається навколо неї, в її житті. Все – в її руках. Вона здатна впливати на перебіг подій, на своє теперішнє та майбутнє, змінювати їх. Із більшістю обставин життя людина в принципі може впоратись та більшість планів може зреалізувати, але це залежить передусім від її вибору» (протокол № 7). Такі світоглядні переконання досліджуваних – змістовно багата тема, котра дозволяє краще зрозуміти внутрішні, власне психологічні чинники, що визначають їхній оптимізм, зорієнтованість на майбутнє, готовність активно скеровувати своє життя відповідно до поставлених цілей, приймати більш-менш адекватні обставинам рішення та реалізовувати їх. По суті йдеться про усвідомлення юнаками та дівчатами власної *особистісної суб'єктності*, критеріями якої, зокрема, є здатність долати будь-яку фактичну заданість та протистояти тиску зовнішніх обставин, інтегрувати та мобілізувати психічні ресурси задля досягнення свідомо визначених цілей, здійснювати довільну саморегуляцію тощо (Тітов, 2010).

У текстах запротокольованих інтерв'ю виявлено також низку спільних тем, що відображають *ставлення досліджуваних до світу природи*. З-поміж цих тем слід насамперед указати на їхні світоглядні уявлення про *походження Всесвіту, природи та життя на Землі*, а також про те, *якими силами вони управляються*.

Описуючи власне розуміння Всесвіту, більшість юнаків та дівчат пропонують дві основні його трактовки. З одного боку, це – «безмежний простір із розміщеними у ньому галактиками, планетами та іншими космічними об'єктами», з іншого – «природний і соціальний світ, в якому живе людина, який безпосередньо її оточує». В першому випадку, виникнення Всесвіту пов'язується з «Великим вибухом», який запускає «процеси взаємодії різних речовин, атомів та молекул» і врешті-решт призводить до виникнення Землі та всього живого на ній. Відповідно, все, що відбувається у Всесвіті, підкорюється «законам фізики та хімії», скеровується ними. В другому випадку, «Всесвіт твориться діяльністю людей» і тому істотно залежить від «дій та вчинків кожного». Поряд із цими судо

матеріалістичними уявленнями про походження світу в низці протоколів (особливо у вибірці дівчат) зустрічаються релігійні, зокрема креаціоністські, погляди, які загалом зводяться до того, що основні форми органічного світу, людство, планета Земля, а також світ у цілому створені «Богом», «Творцем» та, відповідно, управляються «вищими», «божественними», «надприродними», «якимись надзвичайними духовними силами». На перший погляд може видатися, що такий синкретизм є свідченням внутрішньо суперечливої картини світу досліджуваних, сформованої внаслідок недостатньої когнітивної відрефлексованості ними власних світоглядних уявлень. Проте, якщо припустити, що онтологічна первинність матеріального тут поєднується зі ствердженням «основоположної цінності духовного начала, його аксіологічної первинності» (Балл, 2006, с.35) задля полегшення побудови моделі світу, котра «домірна людині й тим самим дозволяє їй якнайповніше розкрити свої можливості» (там само, с.48), то описані вище світоглядні орієнтації не стільки суперечать, скільки доповнюють одне одного. Вибудовування юнаками такого *універсального образу природи, в якому особливим чином єднаються науково-біологічні та духовно-моральні смисли існування суб'єктів життя* (рослин, тварин, людини), стає основою їхнього світоглядного ставлення до оточуючого природного світу та до самих себе як його невід'ємної частини, прийняття ними самоцінності природи та її можливості бути суб'єктом комунікативної взаємодії з людиною (Гагарин, Фокин, 2012).

Аналіз уявлень досліджуваних про *соціальні відносини* уможливив опис характерних особливостей їхнього генералізованого ставлення до суспільних (відношення «людина-суспільство») та міжособистісних (відношення «людина-інші люди») реалій. Так, і юнаки, і дівчата в цілому вказують на нестабільність соціально-економічного розвитку суспільства, невизначеність загальних орієнтирів для такого розвитку, наявність постійних, але не завжди позитивних змін і трансформацій, підкреслюючи при цьому надмірність діючих у суспільстві ідеологічних, правових, політичних, фінансових та ін. обмежень. Останні, на їхню думку, «здійснюють значний тиск на людину», «змушують вчиняти відповідним чином», «зменшують її права та свободи», «позбавляють можливості

приймати самостійні рішення». Відмітимо, що подібне ставлення є характерним для осіб юнацького віку та може бути пояснене їхнім прагненням увійти в діалогічну взаємодію з суспільством шляхом *проблематизації та критичного осмислення існуючих соціокультурних експектацій, стандартів і норм та в такий спосіб самовизначитись відносно них, виробити щодо них власну внутрішню позицію*. Правомірність такого пояснення підтверджується результатами останніх досліджень, присвячених особливостям психосоціального розвитку сучасної молоді (див., наприклад: Шамне, 2015).

Описуючи своє бачення того, яким має бути політичне життя в державі, досліджувані вказують на необхідності *налагодження продуктивної співпраці, кооперативної взаємодії громадян із владними органами та політичними елітами, спрямованої на «економічне зростання», «забезпечення миру», «соціальної справедливості» та «добробуту людей*». Саме у створенні умов, за яких «кожний громадянин працював би на благо країни», досліджувані вбачають *відмінності гарної політики від поганої*. Інша важлива тема, виявлена в текстах інтерв'ю, – уявлення досліджуваних про стратегічні перспективи розвитку країни. Як юнаки, так і дівчата мають спільне переконання, що *Україна може стати успішною та процвітаючою державою, якщо, реалізуючи демократичну політику, буде спиратися на досвід передових західних країн*. «На сьогодні життя людей у нашій країні важко назвати щасливим. Єдиний шанс виходу із складної ситуації, в якій опинилась держава, – запровадити зміни у владі та почати змінюватись самим. Подивіться, як це відбувається в інших, більш розвинутих європейських країнах» (протокол №6). У реалізації такої стратегії провідну роль досліджувані відводять лідерам держави, який, на їх погляд, задля цього повинен мати «розвинені особистісні якості» – моральні («добрий», «чесний», «патріот»), вольові («сильний», «наполегливий», «відповідальний») та інтелектуальні («аналітик», «розумний», «розсудливий»). «Передусім на політичному лідері країни лежить відповідальність за добробут народу. Тому він має бути не лише відповідальним та цілеспрямованим політиком, а й розумною, доброю та чесною людиною, здатною відстоювати інтереси свого народу» (протокол №11). Таким чином, спираю-

чись на отримані дані, можна констатувати наявність у досліджуваних оформлених ціннісних уявлень про соціально-політичне життя країни та більш-менш стійкої переконаності в кращості тих чи інших цінностей, цілей та засобів політичної діяльності порівняно з іншими.

Особливого обговорення, з огляду на ту важливу роль, яку відіграє у цьому віці потреба в спілкуванні та оволодіння способами його побудови, заслуговують **уявлення досліджуваних про інших людей (дорослих та однолітків) та специфіку взаємовідносин із ними**. Ці уявлення, як виявилось, дещо відрізняються в юнаків та дівчат, але загалом відповідають описаним у літературі тенденціям, з одного боку, до розширення сфери спілкування та уподібнення себе з іншими людьми (соціально-психологічна ідентифікація), а з іншого – до відокремлення, відчуження себе від соціуму внаслідок психологічного прагнення до індивідуалізації та соціального відособлення. Так, поряд із підкресленням *цінності спілкування як способу пізнання іншої людини, самопізнання та самопрезентації* («спілкування відіграє найважливішу роль у житті», «надає можливість отримати новий досвід», «пережити нові емоції», «відчути зв'язок з іншими людьми», «дозволяє краще пізнати співрозмовника», «розкрити свою особистість, власні здібності, власне Я» тощо) у значній кількості протоколів (особливо у вибірці хлопців) містяться висловлювання, які відображають вибірковість у контактах, високу вимогливість до партнерів по спілкуванню, бажання відгородити свій внутрішній світ від вторгнення сторонніх і навіть близьких людей, психологічно дистанціюватись від них задля збереження власної індивідуальності та реалізації домагань у суспільному визнанні. «Спілкування посідає надзвичайно важливе місце в житті кожної людини. Це одна з її базових потреб, як потреба у їжі чи сні. Однак, все залежить від того, з ким мені доводиться спілкуватись: мої рідні та близькі є важливими для мене, а на інших взагалі не звертаю уваги» (протокол №15).

Із цими тенденціями тісно пов'язане й уявлення досліджуваних про дружбу як такі *взаємовідносини між людьми, що базуються на відкритості, довірі, взаєморозумінні, повазі, підтримці та взаємодопомозі*. Тут немає необхідності детально висвітлювати всі запропоновані юнаками та дівчатами

змістові описи цієї форми прояву людських відносин, наведемо лише один із уривків інтерв'ю, який так чи інакше повторюється в усіх протоколах: «Дружба – це щирі, довірчі відносини між людьми. Вони є надзвичайно важливими в житті кожного, важко уявити життя без друзів. Основою дружби виступають безкорисність, вірність, підтримка в будь-яких обставинах життя. Не менш важливими є збіг думок, інтересів та самовіддача іншій людині, яка дарує тобі щастя та радість» (протокол №3). Примітно, що смисл та цінність справжньої дружби пов'язується як юнаками, так і дівчатами виключно з *духовною єдністю*: вони говорять про важливість «спільності поглядів, ідеалів, інтересів та життєвих цілей», «внутрішньої близькості», «здатності поділитись інтимним, потаємним, глибоко особистим», «взаємного визнання рівності та поцінування свободи одне одного», «відданості та вірності».

Насамкінець, достатньо велике значення поряд із дружбаю досліджувані надають *стосункам між чоловіком і жінкою* та сутнісному почуттєво-смысловому виміру цих стосунків – *коханню*. Так, наголошуючи на тому, що *взаємини чоловіка та жінки можуть бути побудованими лише на основі рівноправності, взаємної поваги, довірливості та щирості*, дівчата акцентують важливість «взаєморозуміння», «відданості», «чуттєвості» та «готовності допомогти»; хлопці зпоміж іншого вказують також і на значущість сексуальних стосунків. Відмітимо, що вказані уявлення досліджуваних екстраполюються й на ідеал кохання, слугуючи своєрідним еталоном вибору і критерієм оцінки того, якою повинна бути кохана людина. І хоча описи такого ідеалу в протоколах інтерв'ю є достатньо різноманітними, проте якщо спробувати знайти певну загальну категорію, то можна сказати, що досліджувані апелюють *до переживання цінності іншої людини в її неповторності, унікальності та глибинній сутності*. «Любов – це глибокі стосунки між двома людьми, які турбуються одне про одного. Головне у стосунках – підтримка, турбота. Кожен має свій омріяний ідеал, на який він спирається при виборі партнера, тому знайти саме свою особливу людину серед інших є найбільшим щастям» (протокол №12). Майже усі юнаки та дівчата, судячи з протокольних текстів, переконані в тому, що в основі щасливого, сповненого піднесеного смислу

кохання лежить своєрідне спільне почуття, котре можна назвати *почуттям «Ми»* – цілісною формою емоційної єдності, що виявляється у «взаємній проникливості, прийнятті, близькості», готовності «віддавати та отримувати турботу, розуміння, ніжність, підтримку, довіру», здатності «вирішувати життєві проблеми разом, ідучи на поступки один одному», «спільно реалізовувати цілі та долати перешкоди». «Любов – це вміння піклуватись про іншу людину, жертвувати собою, не втрачаючи власної свободи. Вона наділяє кожного теплом, радістю та переживанням за іншу людину і в той же час вимагає великої роботи над собою» (протокол №4). Тому цілком зрозуміло, що, спираючись саме на такі уявлення про кохання, досліджувані обиратимуть собі пару та створюватимуть *сім'ю*. «Кохання є потребою в іншому, прив'язаність та вимагає здатності жертвувати собою. Кожен має свій ідеал, на який він спирається при виборі партнера, однак обирати майбутню дружину необхідно, слухаючи своє серце і бачити майбутнє разом. Основою гарних стосунків та щасливої сім'ї перш за все є взаємоповага та взаєморозуміння, любов і ласка, довіра та підтримка між партнерами» (протокол №15).

Враховуючи те, що *учіннево-професійна діяльність* є провідною в юнацькому віці, окремо зупинимось на аналізі уявлень хлопців та дівчат про професійне самовизначення та особливості його зв'язку з учінням як специфічною формою пізнавальної активності суб'єкта. Під час інтерв'ю хлопці та дівчат підкресливали, що «засвоєння нових знань», «здатність знаходити необхідну для вирішення проблемних ситуацій інформацію», «відкриття чогось нового, невідомого у зовнішньому світі та в самих собі» є, на їх погляд, тими факторами, котрі багато в чому визначають вибір професії та подальше опанування обраного фаху. «Професія є надзвичайно важливою для мене, адже я маю намір пов'язати з нею своє життя. Я впевнена в своєму виборі навчального закладу та задоволена ним, адже знання, які я отримаю тут в майбутньому допоможуть мені отримати соціально значиму, престижну, корисну, добре оплачувану професію. Найважливіше під час навчання – це інтерес, розуміння специфіки майбутньої професії та набуття необхідних знань. Сама ж професія необхідна насамперед для того, щоб стати гарним спеціалістом, що

передбачає самоосвіту, здобуття необхідних знань та практичних навичок» (протокол №6). *Зв'язок та взаємобумовленість учіння та професійної діяльності* в подальшому конкретизується досліджуваними в уявленнях про *важливість наявності відповідних здібностей та розвиненості професійно важливих особистісних якостей*, що дозволять максимально продуктивно залучитися до трудової діяльності та якнайповніше самореалізуватись у ній. У протоколах інтерв'ю, зокрема, йдеться про «належний рівень теоретичного та практичного інтелекту», «необхідність знання специфіки та особливостей професії», «сформованість конкретних професійних знань, умінь та навичок», «професіоналізм» (вибірка хлопців), а також про «яскраво виражений інтерес до професії», «здатність самовдосконалюватись в обраній спеціальності», оволодіння комунікативними навичками – «вмінням слухати», «знаходити спільну мову з колегами», «працювати в команді», «відповідально ставитись до своїх професійних обов'язків» тощо (вибірка дівчат). Відмітимо, що у переважній більшості інтерв'ю рефреном звучить тема пошуку досліджуваними глобального та універсального сенсу своєї професії, котрий можна пов'язати з *ідеалом служіння людям*: «Для будь-якої професії найважливішими є знання її специфіки та особливостей, розвиток конкретних професійних вмінь та навичок, необхідних для успішного її опанування. Наприклад, особливістю обраної мною професії є те, що вона покликана приносити користь людям. Саме тому, я намагаюсь добре вчитися, щоб у подальшому принести користь іншим своєю працею. Можливо, згодом, здобувши професійний досвід, я зможу зробити щось значне для майбутніх поколінь і залишити по собі слід» (протокол №5). Таким чином, загальні світоглядні пошуки осіб юнацького віку, як бачимо, істотно впливають на процес вирішення завдань професійного самовизначення, формування пізнавальних та професійних інтересів особистості, вибір соціально-професійного статусу та осмислення реальних способів його досягнення тощо.

Іншим центральним фокусом значущості всіх світоглядних проблем в юності стають так звані смисложиттєві проблеми, з-поміж яких чільне місце посідають пошуки відповідей на граничні питання: «Навіщо я прийшов у цей світ?», «Для чого я

живу?», «Як мені жити?», «Що мені зробити для того, аби жити так, як я хочу?», «Що буде зі мною після смерті?» та ін. (Донцов, Донцова, 2013). Майже в кожному інтерв'ю зустрічаються згадки досліджуваними власного пошуку відповідей на такі питання, що уможливило з'ясування їхнього генералізованого **ставлення до низки екзистенційних проблем**. Аналіз даних указує на те, що й хлопці, й дівчата вбачають *сєнс життя у пов'язаному із самореалізацією та саморозвитком (самодійсненнєм) переживанні повноти буття – щасті*. Разом із цим у вибірці хлопців достатньо чітко простежується ґрунтована на принципі максимізації користності світу *гедоністична складова прагнення до щастя* («сєнс життя – жити в радість: задовольняти свої фізіологічні, матеріальні, духовні потреби, втілювати власні бажання», «максимально насолоджуватись життєм, жити «на повну», «отримувати задоволення – задоволення від спілкування з рідними та друзями, задоволення від отримання нових відчуттів та вражень, просто задоволення від того, що живеш» тощо), тоді як для дівчат важливими смисловими аспектами щасливого життя є також *«створення сім'ї» та «продовження роду»*.

В інтерв'ю досліджуваних зустрічаються й достатньо розгорнуті описи характеру впливу людини на перебіг її життя та власну долю. Лейтмотивом переважної більшості з них є впевненість у тому, що доля людини, її успіхи та невдачі, досягнення та помилки тощо не визначені наперед якимись містичними силами (зірками, кармою, фатумом та ін.), а складаються залежно від конкретних обставин та умов її життя, її оточення, соціальної ситуації та, найголовніше, – від її власних дій. *Кожна людина – особистість, яка сама творить свою долю, історію власного життя*. «Все залежить насамперед від самої людини, її бажань, цілей, прагнень, дій, старань та зусиль, яких вона докладає. Людина сама керує своїм життєм, відтак її доля залежить тільки від неї самої. Доля – це те, що людина вчинила в минулому, і те, що стало теперішнім, тому все зроблене людиною є її доля» (протокол №7).

Аналіз протокольних записів дозволив виокремити те, що умовно можна назвати базовою, усталеною формою смислового переживання досліджуваними власного релігійного досвіду. До однієї з його складових може бути віднесена *віра в існування*

*надприродного (трансцендентного) сакрального начала, котра задає лише формальні моральні орієнтири в їхньому житті. «Існує Бог та існує душа. Я в це вірю. Бог – це шлях до себе, до самопізнання. Бог відчиняє нам двері до правильного, морального життя» (протокол №3). Проте, враховуючи, що релігія (особливо її догматичні обрядові норми), зі слів юнаків та дівчат, має *другорядне значення та не є надто важливою*, ми віднесли подібні світоглядні уявлення досліджуваних до категорії *«пасивна» релігійність*. Така інтерпретація видається нам виправданою з огляду на переконаність досліджуваних у тому, що «сучасний світ вимагає від людини не постійного відвідування церкви, дотримання ритуальних обрядів та читання молитов, а насамперед віри в себе, власні сили, змусує активно діяти, розраховуючи виключно на саму себе» (протокол №1).*

Останнє, на чому ми зупинимось, розглядаючи дану тему, – ставлення досліджуваних до скінченності людського життя та смерті. Це, по-перше ставлення до *смерті як до неминучого та природного явища*, а по-друге – переконаність у можливості *«продовження себе»* в інших людях (Петровський, 1996), *переходу до інобуття в них*. «Смерть є кінцем біологічного життя, уникнути якого неможливо. Людина безсила перед обличчям смерті. Нічого вдіяти з цим не можливо – це природний, закономірний і незворотний процес. Разом із тим, смерть – це лише початок іншого життя – життя в пам'яті, спогадах інших людей, рідних, близьких, нащадків» (протокол №3).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, представлений аналіз наочно демонструє багатогранність світогляду осіб юнацького віку та дозволяє виокремити низку його специфічних особливостей, які стосуються тлумачення сутності людини; ставлень до природи, інших людей, суспільства в цілому; поглядів на учіннево-професійну діяльність; смислів та переживань, пов'язаних з екзистенційними проблемами. Так, людина у світоглядних уявленнях респондентів постає як складна біосоціальна істота з розвиненими вольовими й моральними якостями, здатна керувати своїм життям, активно впливати через здійснювані вільні та відповідальні вибори на власне майбутнє. В основі світоглядного ставлення осіб юнацького віку до оточуючого

природного світу лежить такий його універсальний образ, в якому особливим чином єднаються науково-біологічні та духовно-моральні смисли існування суб'єктів життя. Світоглядні уявлення досліджуваних про засадничі принципи суспільно-політичного устрою країни характеризуються переконаністю в необхідності орієнтації на демократичні цінності, опертя при розбудові держави на досвід передових західних країн, налагодження продуктивного діалогу та кооперативної взаємодії громадян із владними органами та політичними елітами. В системі інтерперсональних відносин – чи то з іншими людьми, чи то з особами протилежної статі, чи то в межах сім'ї – респонденти наголошують на визначальній цінності рівноправного та щирого спілкування як способу пізнання Іншого в його унікальності й глибинній сутності та вибудовування ґрунтованих на взаєморозумінні, довірі, взаємній повазі та підтримці міжособистісних стосунків. Переконаність досліджуваних у нерозривному зв'язку та взаємообумовленості учіння та професійної діяльності, впевненість у їхньому визначальному впливі на формування здібностей (інтелектуальних, комунікативних) та професійно важливих якостей особистості, зорієнтованість на ідеал служіння людям характеризує в цілому світоглядне ставлення юнаків та дівчат до провідної учиннево-професійної діяльності. Насамкінець, світоглядні ставлення досліджуваних до екзистенційних проблем виявляються в їхньому суб'єктивно заломленому смислі власного існування (прагнення до щастя як пов'язаного із самоздійсненням переживання повноти буття); у переконаності в можливості впливати на свою долю та творити історію власного життя; у «пасивній» релігійності; у переживанні смерті як переходу до інобуття в інших людях.

Закінчуючи виклад, зазначимо, що цією роботою ми прагнули показати можливості включених, польових якісних психологічних досліджень, що спираються на суб'єктивні самозвіти, інтерв'ю, спостереження, рефлексію дослідника тощо, в розкритті особливостей інтерпретації та опису сучасною молоддю власних світоглядних уявлень. У розширенні та збільшенні кількості такого роду досліджень ми вбачаємо *перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.*

Список використаних джерел

- Балл Г. А. Противоречит ли материалистическое мировоззрение религиозному? / Г. А. Балл // Психология в раиоигуманистической перспективе: Избранные психологические труды. – К. : Изд-во Основа, 2006. – С. 31-52.
- Бусыгина Н. П. Методология качественных исследований в психологии. Учебное пособие / Н. П. Бусыгина. – М. : НИЦ Инфра-М, 2013. – 304 с.
- Гагарин А. В. Экологизированное мировоззрение личности как акмеологический феномен: сущность, содержание, критерии развития / А. В. Гагарин, А. И. Фокин // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Электронный сборник материалов XVII симпозиума ; под ред. Г. А. Вайзер, Н. В. Кисельниковой, Т. А. Поповой. – М. : ФГНУ «Психологический Институт РАО», 2012. – С. 44-46.
- Донцов Д. А. Психологические особенности юношеского (студенческого) возраста / Д. А. Донцов, М. В. Донцова // Образовательные технологии. – 2013. – №2. – С.34-42.
- Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М. : Смысл, 2003. – 301 с.
- Леонтьев Д. А. Картина мира, мировоззрение и определение неопределенного / Д. А. Леонтьев, А. Н. Моспан // Мир психологии. – 2017. – №2. – С. 12-19.
- Леонтьев Д. А. Мировоззрение как миф и мировоззрение как деятельность / Д. А. Леонтьев // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе ; под ред. В. И. Кабрина и О. И. Муравьевой. – Томск : Томский государственный университет, 2004. – С.11-29.
- Мировоззренческая культура личности: философские проблемы формирования. – К. : Наукова думка, 1986. – 294 с.
- Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов н/Дону : Изд-во «Феникс», 1996. – 512 с.
- Сапогова Е. Е. Психология развития человека. Учебное пособие / Е. Е. Сапогова. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 460 с.
- Титов И. Г. Мировоззрение в структуре сознания / И. Г. Титов // Мир психологии. – 2016. – №2. – С. 114-122.
- Тітов І. Г. Психологічні аспекти світогляду особистості / І. Г. Тітов // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – №11. – С. 2-5.
- Тітов І. Г. Психологічні виміри суб'єктності особистості / І. Г. Тітов // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник

наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; за ред. С. Д. Максименка. Т. XII. част. 5 – К., 2010. – С. 313-321.

- Улановский А. М. Качественные исследования: подходы, стратегии, методы / А. М. Улановский // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – № 2. – С. 18-28.
- Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці : монографія / А. В. Шамне. – К. : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. – 397 с.
- Швалб Ю. М. Психологічна будова зовнішнього простору життєдіяльності / Ю. М. Швалб // Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості : монографія / Ю. М. Швалб, О. Л. Вернік, О. О. Вовчик-Блакитна, О. В. Рудоміно-Дусяцька [та ін.] ; за ред. Ю. М. Швалба. – К. : Педагогічна думка, 2015. – С. 16-44.

References

- Ball, G. A. (2006). Protivorechit li materialisticheskoe mirovozzrenie religioznomu? [Does materialistic worldview contradict the religious one?]. In G. A. Ball, Psihologija v raciogumanisticheskoy perspektive: Izbrannye psihologicheskie Trudy [Psychology in ratio-humanistic perspective: Selected works]. (pp. 31-52). Kyiv : Izd-vo Osnova [In Russian].
- Busygina, N. P. (2013). Metodologija kachestvennyh issledovanij v psihologii. Uchebnoe posobie [The methodology of qualitative study: Handbook]. – Moscow : NIC Infra-M [In Russian].
- Gagarin, A. V., Fokin, A. I. Jekologizirovannoe mirovozzrenie lichnosti kak akmeologicheskij fenomen: sushhnost', sodержanie, kriterii razvitija [Ecological worldview of personality as acmeological phenomenon: essence, content, criteria of development]. In G. A. Vajzer, N. V. Kisel'nikova, T. A. Popova (Eds.), Psihologicheskie problemy smysla zhizni i akme: Jelektronnyj sbornik materialov XVII simpoziuma [Psychological problems of meaning of life and acme: electronic compilation of the materials of XVII symposium]. (pp. 44-46). Moscow : FGNU «Psihologicheskij Institut RAO» [In Russian].
- Doncov, D. A., Doncova, M. V. (2013). Psihologicheskie osobennosti junosheskogo (studencheskogo) vozrasta [Psychological peculiarities of adolescence (students)]. Obrazovatel'nye tehnologii [Educational Technologies], 2, 34-42 [In Russian].
- Kvale, S. (2003). Issledovatel'skoe interv'ju [Research Interview]. Moscow. : Smysl [In Russian].

- Leont'ev, D. A., Mospan, A. N. (2017). Kartina mira, mirovozzrenie i opredelenie neopredelennogo [World image, worldview and the definition of uncertain]. *Mir psihologii* [World of Psychology], 2, 12-19 [In Russian].
- Leont'ev, D. A. (2004). Mirovozzrenie kak mif i mirovozzrenie kak dejatel'nost' [Worldview as a myth and worldview as an activity]. In V. I. Kabrina, O. I. Murav'eva (Eds.), *Mentalitet i kommunikativnaja sreda v tranzitivnom obshhestve* [Mindset and communicative environment in transitive society]. (pp.11-29). Tomsk : Tomskij gosudarstvennyj universitet [In Russian].
- Mirovozzrencheskaja kul'tura lichnosti: filosofskie problemy formirovanija (1986). [Personality's worldview culture]. Kyiv : Naukova dumka [In Russian].
- Petrovskij, V. A. (1996). Lichnost' v psihologii: paradigma subjektivnosti [Personality in psychology: paradigm of subjectivity]. Rostov n/Donu : Izd-vo «Feniks» [In Russian].
- Sapogova, E. E. (2005). Psihologija razvitija cheloveka. Uchebnoe posobie [Psychology of human development]. Moscow : Aspekt Press [In Russian].
- Titov, I. G. (2016). Mirovozzrenie v strukture soznanija [Worldview in personality structure]. *Mir psihologii* [World of Psychology], №2, 114-122 [In Russian].
- Titov, I. G. (2011). Psihologichni aspekti svitogljadu osobistosti [Psychological aspects of personality's worldview]. *Praktichna psihologija ta social'na robota* [Applied psychology and social work], 11, 2-5 [In Ukrainian].
- Titov, I. G. (2010). Psihologichni vimiri sub'ektivnosti osobistosti [Psychological dimensions of personality's agency]. In S. D. Maksimenko (Ed.), *Problemi zagal'noi ta pedagogichnoi psihologii. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im NAPN Ukraïni*. [Problems of general and educational psychology. Compilation of scientific works of G. S. Kostjuk Institute of psychology NAPS of Ukraine], vol. XII, part V, (pp.313-321). Kyiv [In Ukrainian].
- Ulanovskij, A. M. (2009). Kachestvennye issledovanija: podhody, strategii, metody [Qualitative study: approaches, strategies, methods]. *Psihologicheskij zhurnal* [Psychological Journal], vol.30, 2, 18-28 [In Russian].
- Shamne, A. V. (2015). Teorija ta praktika psihosocial'nogo rozvitku u pidlitkovo-junac'komu vici : monografija [Theory and practice of psychological and social development in adolescence : monography]. Kyiv : TOV VNP «Interservis» [In Ukrainian].

Shvalb, Ju. M. (2015). Psihologichna budova zovnishn'ogo prostoru zhittjedijal'nosti [Psychological composition of the outer space of lifespan]. In SJu. M. Shvalb (Ed.), Social'no-psihologichni zasadi stanovlennja ekologichno orientovanogo sposobu zhittja osobistosti : monografija [Social-psychological foundations of ecology-centered way of personality's life: monography]. (pp. 16-44). Kyiv : Pedagogichna dumka [In Ukrainian].

Titov I., Shapoval M.

QUALITATIVE STUDY OF ADOLESCENTS' WORLDVIEW

Article deals with the problem of personality's worldview in adolescence. The main trends of its psychological investigation as well as the specific of qualitative approach to its study are revealed. The results of such study that concern adolescents' ideas about the essence of human being, their attitude towards nature, other people, society, studying and professional activities, their existential experience are represented. So in their worldview respondents consider human being as a biosocial creature that has well-developed volitional and moral qualities, is able to manage his/her life and to influence his/her future by means of free and responsible choices. In the base of respondents' attitude towards nature lies an universal worldview image that unites scientific-biological and moral-spiritual meanings of life's subjects existence. Respondents' worldview ideas about fundamental principles of social-political life in Ukraine could be characterized as a conviction in the necessity of orientation on democratic values, experience of economically advanced countries, providing of productive dialogue and cooperative interaction between citizens and political elite. Respondents claim the great value of equal and sincere communication as a way of understanding of his/her unique and profound essence. Adolescents are convicted that studying and professional activity are closely interconnected and affect considerably the process of intellectual and communicative abilities and personality's professional qualities formation. At last, respondents' worldview attitudes towards existential problems manifest themselves in subjective meaning of life (in our case it is eudemonic striving), in conviction that one could influence his/her own fate, in so called "passive" religiosity, in consideration of death as a passage to afterlife existence in memories of other people.

Key words: *worldview, qualitative study, worldview discourse, meaning, adolescence.*

Надійшла до редакції 1.06.2018 р.